

Светислав ВУЧЕНОВИЋ

ТРИ ДЕЦЕНИЈЕ ЗАШТИТЕ И ОБНОВЕ СВЕТСКЕ БАШТИНЕ КОТОРА

Кључне ријечи: Котор, Унеско, светска баштина, ревитализација

Одлукама Унесковог Комитета за светску баштину донетим 1979. године успостављен је статус подручја Котора као дела природног и културног наслеђа највишег ранга (у опасности). Тиме су била покренута вишегодишња комплексна истраживања, чији су резултати уклапани у планове уређења заштићеног простора и пројекте санације историјских грађевина. Начела заштите, дефинисана пре три деценије, издржавала су разноврсне провере и потврде кроз праксу. Њихово принципијелно језгро уграђено је у циљеве и стратегију Просторног, Генералног и Менаџмент плана као докумената који спајају билансе протеклих акција и визије предстојећих. У овом прилогу приказана су полазишта, методологија и биланс обнове заштићеног подручја Котора кроз три протекле деценије рада Регионалног завода за заштиту споменика културе Котора.

СТАРИ ГРАД

Очување симбиозе културног и природног окружења у Котору. У топографији града Котора, обухваћеног утврђењима, доминирају масиви исконске природе. Стрми обронци Ловћена, огољени или обрасли вегетацијом, спуштају се до уског појаса обале. Историјско језгро, са кастелом на врху, почива на стеновитој формацији одвојеној раседом од горског залеђа, а коритом Шкурде и врелом Гурдића од суседног копна уз море. Такви топографски односи, који су били услов за настанак насеља на споју планинског превоја и морског залива дубоко зашлог у копно, осигурали су издвојеност града кроз столећа његове дуге историје.

Одбрамбена својства природног рељефа и неприступачност положаја коришћени су као елементи примарне заштите насеља. Надградње темељене преко незаравњене стеновите подлоге изведене су од истог

камена. Временом су срасле, и физички и визуелно, са природним фундаментама до те мере, да их је тешко разлучити. Изостанак свих цивилних градњи и профаних функција унутар тврђаве током дуге историје до данас, битно је допринео очувању њеног древног и непоремећеног изгледа.

Међу опасностима, што прете природно-градитељском наслеђу, нису само бруталне тектонске силе. То су и појединачно мала делања мотивисана потребама свакодневног живота, чији се учинак постепено сабира у велике и тешко отклоњиве последице. Повреде пејзажа на неприступачним горским падинама знатно су ређе од оних у обалном појасу, али се заузврат много јаче испољавају у панорами заливског амфитеатра. Стога је неопходна стална контрола да би се спречила ерозија исконског тотала агломерације.

Откривање урбане хронологије. У Котору, обалном насељу древног порекла и дуге историје, најстарији урбани хоризонти налазе се испод нивоа мора и под темељима зграда. Њихово откривање и проучавање суочено је са великим ограничењима и тешкоћама. Археолошке сонде допрле су до непоремећених слојева и остатака сакралних грађевина *in situ* из рановизантијске епохе. Из дубљих наслага урбане стратиграфије потичу изоловане ископине које се евентуално могу разврстати, предметно и хронолошки, али без сазнања да ли су нађене на изворним локацијама, или каснијим, случајним положајима. Најранији градитељски слојеви над земљом потичу из раздобља средњовековне комуне.

Теренске анализе су извршене по грађевинским блоковима (инсулама) као ћелијама градског ткива, у којима су појединачне зграде међусобно срасле и условљене. То је било од посебног значаја на положајима сакралних грађевина, које су се сукцесивно трансформисале путем проширења или редукација. Такође и код стамбених ансамбала, који су често нарастали повезивањем суседних кућа у просторно-власничке целине патриција.

Обављена теренска истраживања и анализе градњи *intra muros* свих инсула и појединачних зграда, откриле су многе досад непознате чињенице и архитектонске појединости блокиране каснијим преградњама. Установљено је да је највећи број зграда настао као збир неколико фаза са елементима различите стилско-хронолошке припадности. Једнима је сачуван примарни склоп, а промењени фасадни отвори или обрада pročеља; другима је повећан број етажа, или је поремећен унутрашњи распоред.

Ратна разарања и катаклизме створили су паралелно својеврсну хронологију деградације. Многе промене урбаног ткива дугују свој настанак, не толико спонтаном деловању живота, колико ненаданим хава-

ријама. Оне су судбински одређивале генезу града и остављале дубоки траг на његовим градитељским формацијама. Њима се могу објаснити просторне празнине и временске цезуре какве се не запажају у другим градовима упоредиве историје, али сталоженије еволуције.

Теренске опсервације о генези урбане целине, инсула и зграда уграђене су у конзерваторске услове са захтевом да све фазе споменичког потенцијала буду сачуване кроз пројекте и радове.

Валоризација градитељског наслеђа. Укупна споменичка вредност урбане целине Котора знатно је већа од збира очигледних, материјалних остатака. Постојеће стање садржи у себи матрице давних решења и склопова. У трасама периметра, мрежи улица и регулацијама инсула, могу се поступно ишчитавати некадашње границе и структура насеља и ансамбала. Многовековно трајање на истом положају створило је и у Котору, као и у многим медитеранским градовима, суперпозицију урбаних слојева. Они се могу међусобно разлучивати тек дуготрајним и разноврсним истраживањима и повезивањем раздвојених чињеница.

Резултати истраживања урбане целине омогућавају прелиминарну споменичко-амбијенталну валоризацију ансамбала и зграда унутар периметра. Она нема улогу коначог суда, већ садржи преглед и полазну класификацију простора и грађевина. Потпун културно-историјски и градитељско-уметнички потенцијал није сасвим утврђен ни за највредније сакралне грађевине које су појединачно оцењене као споменици културе. То поготово важи за фонд профане архитектуре који досада није био, уз мали број изузетака, објекат систематских анализа и компарација.

На овом месту треба истакнути да валоризација наслеђа унутар компактне и слојевите структуре града има два паралелна тока и двојак циљ: да установи вредности архитектонских ентитета, али и да процени њихову улогу у продубљенијој спознаји генезе урбане целине. Примена ова два критеријума, на истој градитељској јединици, доводи неретко до различитих резултата: нека појединачно вредна зграда не мора имати и посебан значај за проучавање целине; насупротив томе, један грађевински фрагмент *in situ*, сам по себи мало вредан, има понекад драгоцену улогу просторног и хронолошког репера за истраживање читавог културног и градитељског хоризонта. Из низа таквих међусобно раздвојених коцкица склапа се мозаик урбане целине у просторном поретку и временском следу.

Рехабилитација споменичког потенцијала. Битан циљ систематских истраживања и вредновања градитељског наслеђа јесте рехабилитација споменичких потенцијала урбане целине, ансамбала и грађевина.

Резултати анализа и валоризације наслеђа имају поред стручно-научног и оперативни значај: они чине полазишта за израду планова и пројеката обнове. У том циљу важно је превођење низа чињеница и начелних ставова у сажете одреднице за практично делање.

Уобичајена је метода поделе елемената валоризације постојећих градњи на три групе:

1. Културно-историјски и градитељско-уметнички квалитети за трајну заштиту којима морају бити подређени програми и пројекти санације.

2. Безвредне наслаге и преградње које треба уклонити ради откривања и обнове изворних склопова.

3. Могућности увођења нових грађевинских елемената и подела простора у складу са данашњим потребама живота.

На путу ка дугорочним циљевима стоје многе запрехе и ограничења. Рехабилитација споменичког фонда у граду Котору биће по правилу могућа у ограниченом опсегу због великог степена уништености изворних облика и потоњих историјско-градитељских фаза.

Рестаурација сакралних грађевина. Синтеза систематских истраживања и конзерваторске акрибије успоставила је оптималну равнотежу између намераваног и могућег на групи средњовековних цркава које су обновљене после земљотреса (Катедрала, Св. Лука, Св. Марија, Св. Ана). Постављени циљ да се изведе рестаурација оштећених или уништених елемената изворне архитектуре, остварен је у знатном степену. Подухват је темељен на поузданим материјалним остацима и траговима оригиналних решења преосталим после давних хаварија. Компаративна анализа изворног и затеченог није стварала велике дилеме. Примат је добијало успостављање интегритета првобитног и уникатног пред релативним вредностима потоњег и стандардног. Рестаурација изворног заустављала се на граници која одваја поуздано од хипотетичног. Због тога је изостала обнова појединих виталних делова првобитне архитектуре. Оваквим конзерваторским ставовима и захватима дат је и трајан прилог продубљеној спознаји оригиналних решења средњовековних цркава Котора. Истовремено, новооткривеним подацима трајно су отклоњене неке неутемељене тврдње о архитектонским решењима појединих типова сакралне архитектуре.

У простору цркве Светог Михаила која је одавно изгубила верску функцију, приказани су новооткривени остаци старије сакралне грађевине са више фаза. Оваква археолошка презентација древног култног места даје истовремено и пресек развоја града од ране Византије, преко средњовековне Комуне, до млетачког раздобља. Тешкоће заштите и одржавања ствара стално присуство воде у сондама.

Рестаурација споменичког интегритета постиже се елиминацијом безвредних наслага и преградњи испод којих је очувана изворна архитектура. После тога готово да нема потребе за физичком обновом елементата првобитног решења. Изразит пример за то је Црква св. Павла где је целовито сачувани наос испреграђен на стамбене ћелије. Упадљива деградација монументалног просторног решења изведена је без већег зарања засведених камених конструкција. За разлику од претходних цркава, овде нема никаквих дилема око односа према изворном и накнадном. Не постоје ни веће тешкоће да се поуздано обнове оштећени делови сачуваних склопова.

Најкомплекснији резултати постигнути су на Катедрали где су откривене структуре изворног решења, а да притом нису елиминисани витални делови потоњих фаза градње.

Типологија традиционалних архитектонских склопова. У фонду профане, посебно стамбене архитектуре, полазна одредница вредновања јесте типологија просторних решења. Анализе ансамбала и појединачних зграда откривају многе податке за успостављање историјског низа стамбене архитектуре кроз векове.

Остаци кућа са првобитним нивоима подова у конобама, на више десетина см испод улице, упућују на датовање у раздобље раног средњег века, или чак касне антике. Према суперструктурама, сачуваним над земљом, основни тип представљала је кућа једноћелијске основе са приземљем и једним до два спрата. Стандардне грађанске куће, једно или вишећелијске, садрже приземље, два спрата и неретко стамбено поткровље. Потичу из раздобља почев од средњовековне комуне и трају до краја млетачке владавине. Многе такве зграде су претрпеле бројне унутрашње преградње, измене отвора и обраде фасада, док је код већине спратност дуго остајала непромењена.

Ансамбли и палате развијеног, вишећелијског плана и квалитетније обраде заузимају махом истакнутије позиције, показујући некадашњу припадност вишем, аристократском и црквеном сталежу. Средњовековне ансамбле племићких фамилија чине најчешће групе суседних кућа, здружених у просторно-власничке целине. Мало је примера изворне целовитости која опсегом и обрадом одговара појму палате. Тек из познијег, барокног раздобља, потичу сачувани ансамбли тог ранга. Притом, само у неким одржана је оригинална просторна диспозиција. Код осталих је поремећена поделама репрезентативних склопова на више корисника, махом у 19. веку. Овакво деградирање старих племићких резиденција један је од резултата општег распада традиционалног, феудалног поретка и пропасти Млетачке Републике на измаку 18. века.

Током 19. века уз стари, једнопородични дом настао је и нови тип: масивна вишеспратница за ренту. Он је по габариту сличан савременим грађевинама епохе за друштвене намене, комуналне установе и државна надлештва, које су подизане на просторима главних тргова и дуж важних саобраћајница. Војна команда, Гимназија, Суд.

Успостављање изворних решења структура стамбених зграда. У склопу обнове наслеђене архитектуре један од циљева је успостављање изворних репрезентативних склопова. Таквом подухвату стоје на путу два ограничења. Прво чини уништеност многих елемената првобитне архитектонске обраде, особито на ансамблима најстаријег порекла у стилско - хронолошком распону *романика-готика-ренесанса*. Другу препреку постављају власници зграда, који не желе да смање корисни простор елиминацијом накнадних етажа и анекса, којима су поремећена првобитна решења.

Опсег и врсте интервенција на средњовековним стамбеним зградама условљени су вредношћу архитектуре и степеном сачуваности изворних решења. Код примера где је значајно градитељско остварење задржало оригинални склоп, могућности промена су доследно редуковане. Захвати су махом ограничени на асеизмичко ојачање конструкција и нове инсталације. У распону између оптималног и реалног налази се средокраћа: задржава се постојећи волумен, а старије фазе истичу на прочељима ослобођеним малтерних облога. Унутрашњи склоп се прилагођава захтевима савременог живота. Понегде се померају преградни зидови на трасе некадашњих, посебно ако се тиме успоставља пространост главних одаја оригиналног склопа.

Успостављање пређашњих облика постаје могуће само на појединим деловима затечене структуре, где су изворни елементи сачувани испод каснијих наслага. За то су пример ансамбли средњовековног порекла, касније вишеструко преграђени. Међу њима је палата Драго санирана после земљотреса ради смештаја Завода за заштиту споменика културе Котора. У њеном старијем, готичком крилу распоред радних јединица подешен је према традиционалној подели и положајима оригиналних фасадних отвора. У познијем, барокном крилу сачувана је целовитост дворана са дрвеним таваницама.

Барокне палате садрже много више сачуваних изворних елемената неопходних за поуздану рестаурацију првобитних диспозиција. Палата Гргурић, подигнута после земљотреса из 1667. год., сачувала је оригиналну јединственост барокног решења. После неопходне санације у њој је задржана стална поставка Поморског музеја. Тиме је омогућено разгледање једног од неколико вредних ентеријера, који су махом неприступачни јавности. У ансамблу Пима, који је избегао деградацију

после пропасти Венеције, одржала се изворна артикулација простора. Она ће бити настављена чињеницом да је палата у поседу једне породице која је користи у целини.

За обнову су најповољнији унутрашњи склопови оних палата где су промене настале убацивањем нових преграда или доградњом анекса, али без уништења старих конструкција. Насупрот оваквој погодности, стоји препрека затечених функција и подела којима су испарцелисане старе архитектонске целине. На грађевинама, попут палате Бизанти, где је поремећена изворна структура унутрашњим преградама и парцелацијом дворана на више соба, архитектонски је лако остварива интеграција барокног склопа. Код овог и сличних случајева захтеви службе заштите својим опсегом надмашују планове корисника. Они се задржавају на затеченом стању са неколико анонимних станова изнуђених у волумену некадашње резиденције племића. Попуштање оваквој инерцији станара или инвеститора незаинтересованих за интегритет споменика, може да има трајне последице. Увођење асейзмичких ојачања по трасама постојећих преграда одлаже или онемогућује повратак изворне артикулације.

Материјали и конструкције. Камен кречњак је основни материјал конструкција: носећих зидова, лукова и сводова. На елементима јаче напрегутим (импости, ступци и сл.) као и на сводовима просторија мањег распона (ходници), коришћен је тврд црвенкаст камен из Боке. За веће сводове на црквама, у манастрским клаустрима и приземљима кућа примењиван је кречњак, или порозна и лакша сига. У раздобљу млетачке управе дошло је до масовније производње и примене опеке. Она је, посебно у доба барока, коришћена за градњу сводова изнад холова и репрезентативних палата. Из прошлог века потичу тзв. пруски сводови од опека са челичним траверзама.

Фонд стамбене архитектуре садржавао је кроз сва раздобља конструкције од дрвета: таванице, кровове, степеништа, преграде, истурене доградње. Дрвена грађа, како је приказано у генези, била је током средњег века коришћена и за формирање носећих зидова и препуштених спратова. Такви типови дрвених и комбинованих склопова постепено су изостајали из праксе на основу комуналних ограничења и забрана и због опасности од пожара.

Преглед кровних покривача открива масовну употребу продуката од печене земље. Међу њима доминира купа-каналница, далеки дериват античких облика (тегула, имбрицес). Покривачи од плоча слојевитог камена откривени су у траговима на неким сакралним грађевинама. Традиција њихове примене сачувана је на мањим кућама рустичне градње. Изворни оловни покривач средњовековних цркава нестао је у бројним

хаваријама или је приликом каснијих радова замењиван другим материјалима.

Симптоми и узроци слабљења зиданих структура. На многим зградама видне су промене и оштећења камене грађе, сразмерна њиховој старости. Због прекорачења или промене распореда оптерећења, долазило је до повећања напона на смицање и савијање, према којима је овај материјал знатно мање отпоран. У Котору је много зграда које показују напрслине и пукотине настале динамичним ударима у току земљотреса. У пожарима изазваним катаклизмама нестале су бројне грађевине. О томе говоре писани извори и теренски налази. На преосталим зидовима виде се камени квадери са оштећењима кристаласто оштрих рубова. По тим линијама дошло је до пуцања услед наглог загревања и ширења површинског слоја минерала. Сличне последице могле су понегде настати на укљештеним блоковима изложеним јаком сунцу.

Порозније врсте камена показују специфична оштећења изазвана комбинованим утицајем влаге, кристализације соли и ерозије под дејством ветра. Овде је долазило до све дубљег осипања површинског слоја камених блокова. У новије доба смог створен мешавином влажног ваздуха и гасова (од ложишта, бродова, и термоелектрана) могао је да проузрокује разорне хемијске процесе на фасадама. Под утицајем сулфата из ваздуха камен се у неким јаче загађеним срединама претвара у гипс који на влази бубри и отпада. Тиме се трајно уништава површински слој и настаје ненадокнадиви губитак фасадне скулптуре и рељефа.

Отпорност камених блокова зависила је од начина обраде. Стари мајстори су користили длета и друге алатке разних облика, које су откидале површинске слојеве без оштећења дубљих. Са лаганим испаравањем мајданске влаге камени блок је постајао тврђи, посебно на површини, где се ношен влагом из језгра, наталожио калцит стварајући кристализацијом тврду опну.

У новије време, за финалну обраду користи се зупчасти чекић (штокомер), који мрви минерале површинског слоја и тиме смањује отпорност материјала. Посебно је штетно када се старе фасаде штокују, да би се очистиле од наслага и нечистоће. Тиме се отклања калцит, смањује отпорност камена и заувек губе подаци о клесарској текстури која је ликовни квалитет градње и податак веома важан за датовање архитектуре. У иностраној пракси заштите ова алатка је елиминисана као штетна. Агресивна техника је уступила место прању фасада помоћу воде, сунђера и четака са биљним влакнима.

Дејства влаге и мере заштите. Стопе темеља многих зграда, посебно на равном терену уз обале, леже у зони сталне подземне воде у којој су помешани море и извори слатке воде - вруље. То узрокује не-

прекидну капиларну влагу у приземљима, која истовремено оштећује материјале и отежава услове живота. Савремена техника је овладала различитим методама сузбијања капиларне влаге од ињектирања до пресецања зидова са уградњом водонепропусних слојева. За највећи број зграда на располагању је метода ињектирања.

У радним и стамбеним просторијама долази до кондензације паре у додиру са хладним површинама зидова. Објашњења да је ова врста влаге последица продора кише ношене ветром кроз дебеле камене зидове показала су се као погрешна. Теренска и лабораторијска испитивања овог феномена су утврдила да до појачаног расхлађивања обимних зидова долази услед испаравања атмосферске воде из фасадног слоја, што се убрзава дејством ветра. Из тих разлога заштита од кондензационе влаге постиже се термичком, а не хидро-изолацијом. Термослојеви се не могу постављати преко фасада, а често ни у ентеријеру због архитектонских елемената и сликане декорације. Заштита се стога остварује појачаном вентилацијом просторија и стварањем умерено топле зрачне струје уза зидове, од подножја нагоре. Овај начин је посебно погодан у сакралним грађевинама са фрескама које су изложене безброј пута поновљеном циклусу влажења и сушења. Са влагом се излучују соли из малтерне подлоге и зида. Њихова кристализација на површини узрок је поступног уништења бојених слојева осликаних композиција. Потпунија заштита од последица кондензације постиже се термичком изолацијом камених подова и уградњом панелног грејања.

Поремећаји стабилности виталних конструкција. Темљење, како се показало на испитаним примерима, ретко је било извођено са посебном бригом, нарочито на обичним стамбеним зградама. Дна зидова без стопа једним делом леже над остацима старијих кућа, а другим преко насутог тла на малој дубини. Веће дебљине конструктивних зидова и знатније дубине фундарања установљене су на сакралним грађевинама током истраживања и санационих радова. Неке уочене слабости традиционалних конструкција, као што је недовољна отпорност на хоризонталне потиске, у прошлости су смањиване применом гвоздених затега у нивоу ослонаца сводова или дрвених таваница. Оваква пракса била је посебно распрострањена после сеизмичких хаварија 1667. године.

Приликом адаптација и надоградњи старих камених кућа у деветнаестом веку осетно је умањена њихова асеизмичка отпорност. Да би се променио распоред рушени су унутрашњи конструктивни зидови и уместо њих подизане танке преграде што је угрозило просторну крутост. Многе зграде добиле су још један спрат, понеке два или више. То је изазвало велика додатна оптерећења слабог темелног тла са муљевитим наносима и подземном водом. Из тог времена потичу многа стамбена

поткровља успостављена наместо ранијих тавана. Смештај кухиња са већим отворима - виђеницама допринео је стандарду живота, али је на другој страни узроковао примену типова кровних конструкција без хоризонталних греда које су стварале крути троугао везача. Дрвени склопови су постајали неотпорни на хоризонтална помицања. Овакви радови документовани су сачуваним пројектима из 19. века и анализама постојећег стања зграда.

Извођење асеизмичких ојачања после земљотреса 1979. године. Збир наведених ослабљења зиданих структура и поремећаја дрвених, довео је до трајне инвалидности конструктивних склопова. То је допринело величини оштећења током земљотреса 1979. године. Кровови са тешким покривачима, а без хоризонталног укрућења, растварали су се узрокујући пукотине на обимним зидовима без попречних веза. Преко-рачењем критичне границе долазило је до обрушавања кровова, а ланчано и дрвених таваница.

После земљотреса, на основу прописане методологије, извршен је преглед свих зграда са анализом стања конструкција, категоризацијом оштећења и проценом средстава потребних за санацију. За град Котор, унутар зидина, формиран је посебан елаборат са приказом свих објеката, који садржи све прописане податке. На заштићеном подручју најпре су извођени хитни санациони радови, који су садржали асеизмичка ојачања старих камених структура према стандардним техничким прописима. Већ током првих реализација показало се да су неке методе асеизмичких ојачања неприхватљиве, поготово на грађевинама историјског значаја и архитектонских квалитета.

Једна од примењених метода састојала се у изради армирано-бетонских таваница са масивним елементима убаченим у камене зидове: серклажима и угаоним стубовима. Формирање таквог армирано-бетонског склопа изискивало је велика усецања и слабљена камених зидова управо на местима највеће отпорности: на угловима са превезом монолитних блокова. Матичну улогу преузимао је потом новоуграђени крути корпус. Како су показала искуства из различитих региона, приликом каснијих потреса на тако санираним зградама, долазило је до даљих оштећења камених зидова. То се догађало управо због непосредног деловања робусних армирано-бетонских склопова, који су сами одолевали земљотресу преносећи разорне силе на камене зидове исечене и ослабљене лошим захватима.

Други технички поступак који је изазвао резерве и отпоре истраживача и конзерватора градитељског наслеђа јесте армирани торкрет бетон, којим су облагани камени зидови: фасадни са једне, а унутрашњи конструктивни са обе стране. Облоге су повезиване са армирано-бетон-

ским таваницама. Ентеријери старих зграда са дрвеним тавањачама на конзолама и подвлакама, порталима, нишама и пилима претварани су у стерилизоване унутрашњости бетонских бункера.

Ови и други слични поступци, поред међусобних разлика, поседују заједничку особеност: вођени су према једностраном циљу асеизмичког ојачања уз примену техника неприлагођених традиционалним конструкцијама и вредностима наслеђа. Убацивањем нових робусних склопова била су угрожена и у доброј мери уништена споменичка својства историјских грађевина, посебно стилских ентеријера, што је у потпуној супротности са циљевима заштите.

Примена специфичних метода санације историјских грађевина. На супрот рутинским поступцима са неотклоњивим последицама, приступило се проучавању и примени специфичних метода асеизмичког ојачања традиционалних конструкција, које су развијане у домаћим и међународним центрима. Сублимацијом сопствених и страних искустава утемељена су следећа полазишта:

- Конструкције су неодвојиви део споменичког интегритета историјских здања и као такве су предмет трајне заштите и прилагођене обнове. Санирање старих грађевина стога полази од рехабилитације њихових ослабелих конструкција применом изворних материјала и техника.

- Теренске анализе зграда и после земљотреса показале су да непосредан узрок оштећења није толико урођена неотпорност традиционалних конструкција, колико њихова инвалидност: слабости тла у темељној зони, дотрајалост материјала и лоше преградње. Поједине старе куће саниране пре земљотреса и без асеизмичких ојачања, показале су висок степен отпорности према трусним дејствима.

- Претходна истраживања и практична искуства довели су до сазнања да је конструктивна хомогеност битан услов за одолевање старих градњи сеизмичким силама. Тамо где је она поремећена и смањена треба је повратити обновом кроз примену истих грађевинских материјала или сличних са аналогним физичким својствима. Санирање масивним елементима велике чврстоће и крутости може довести до несинхронизованог понашања традиционалне грађе. Површине њихових спојева постају места потенцијално веће угрожености.

- Нови асеизмички склопови могу се уградити у историјске грађевине када се прорачуницама покаже да изворне структуре после санације или обнове не би могле бити довољне да обезбеде неопходну сигурност зграда и корисника. Притом се полази од става да укупна отпорност старих и додатих елемената конструкција треба да спречи рушења и жртве услед земљотреса. Могућа мања оштећења, без тежих последица,

морају се прихватити као неизбежна, која ће се санирати будућим радовима.

- Претерани нормативи који изискују нове робусне склопове, претворили би историјске грађевине у стерилизоване некретнине осуђене да још дуго трају лишене атрибута споменика културе.

- Програми и пројекти санације морају се темељити на анализама и валоризацији постојећег стања и њима бити прилагођени. У таквом садејству оздрављење и ојачање конструкција не доводе до деградације споменичког потенцијала. За санирање сваке третиране грађевине треба истражити и применити специфичне методе и технике које њој највише одговарају.

Наведена полазишта су сврстана у конзерваторске услове за израду Урбанистичког пројекта Старог града Котора. Потом су примењена кроз неколико архитектонских пројеката реализованих уз суделовање Општинског завода за заштиту споменика културе. Међу њима је онај за обнову палате Драго у којој је смештен поменути Завод. Ту су изведени комбиновани поступци засновани на рестаурацији оштећених делова склопа уз ињектирање камених конструкција. Неопходна асеизмичка ојачања постигнута су новим армирано-бетонским таваницама и аб зидовима који су трасирани као преграде између просторија. Садејство старих и нових структура постигнуто је местимичним анкеровањима плоча у камене зидове. При оваквом распореду нових елемената избегнуто је разарање камених зидова чије су површине усто остале видне у ентеријеру. У појединим просторијама сачуване су старе дрвене таванице испод нових којима је поверена активна конструктивна улога.

У склопу санације неколико значајних сакралних грађевина, примењена је метода санирања зиданих камених структура, из ранијих година, коришћена у иностраној пракси. Она садржи комбиновани поступак ињектирања и армирања. Дугим сврдлима формирају се канали кроз напукле и растресене зидове У њих се убацује и преднапреже арматура и потом се цела стара структура ињектира. После стабилизовања преостаје финална обрада фуга и потребна рестаурација архитектонске пластике. Од нових челичних ојачања, смештених у разним правцима, видна су само затворена чела бушотина пречника неколико сантиметара. Оваква метода поседује велику предност у санацији споменика културе, јер се њоме постиже ојачање старих конструкција без демонтаже и презиђивања, а уз очување изворног опуса зидова, лукова и сводова, тиме и њихових споменичких својстава.

Рестаурација ентеријера. Највећи број изворних склопова и стилских елемената ентеријера сачуван је у појединим сакралним грађевинама из средњег века (Св. Лука, Св. Марија, Св.Ана) и ренесансно-

барокне епохе. У Катедрали и другим средњовековним црквама су махом фрагменти некадашњих развијених композиција фресака које су покривале засведене просторе. Поред досад познатих остатака у олтарима и на сводовима недавни радови су изнели на видело старије слојеве зидног сликарства. Посебно су вредни налази фресака и камене пластике из раног средњег века у археолошки истраженим црквама. Том градитељском кругу припадају и фрагменти олтарских преграда, сада у которском Лапидаријуму. Циборијум Катедрале, по квалитету и степену сачуваности, припада низу сличних остварења у старим приморским градовима.

У фонду стамбене архитектуре, посебно оне најстарије, знатно је мање сачуваних делова изворног склопа и обраде ентеријера. Највећи број кућа претрпео је вишеструке преградње, које су однеле иначе ретке елементе украшавања унутрашњости као што су: бојене таванице, портали, нише, камена пила, ограде степеништа и слично. У готичкој палати Драго преостали су фрагменти дрвене таванице и сликане зидне декорације. Поједине барокне палате сачувале су изворне ентеријере без каснијих наслага (Гргулин, Пима).

За разлику од споменика сакралне архитектуре на којима се радови изводе на бази студија, пројеката и надзора конзерватора, санација профаних зграда може бити прилика за уништење ретких преосталих елемената изворних ентеријера. То се већ потврдило на више места у граду и околини.

Глобалне теренске анализе извршене 1980-1981. год. биле су допуњене делимичним откривањем ентеријера у врло ограниченом броју кућа. Скидање малтерних облога и местимична сондирања, дала су нове податке важне за генезу зграда. У многим кућама тек предстоји откривање и очување унутрашњих облика зиданих конструкција: камени сводови над приземљем, фрагменти плочника и елементи уништених дрвених таваница са профилисаним конзолама. Може се очекивати да буду пронађене зазидане нише, фрагментована пила и низ различитих сполија у зидовима млађег порекла. Мада су често скромни, овакви налази су веома корисни јер доприносе детаљнијој и поузданијој реституцији изворних облика многих профаних градњи. Понеки од њих могу бити рестаурисани (нише, камена пила) или извађени из зидова и постављени у ентеријеру (сполије камене пластике).

Обрада екстеријера. Генеза многих историјских грађевина, а преко њих и урбане целине Котора ишчитава се у великој мери на фасадама. Ретке су стилски и хронолошки хомогене зграде. Већина је претрпела неколико преградњи, које су се испољиле на фасадама кроз промене отвора и техника зидања. Фазна слојевитост често је скривена малтер-

ним облогама које по правилу припадају неком каснијем раздобљу. Њиховим делимичним скидањем, у току истраживања, или потпуним уклањањем током санације, изашли су на видело важни подаци. Они документују да је порекло грађевина знатно старије од досада познатог и архитектонска обрада по правилу богатија од затечене и непосредно сагледљиве. Хронолошко-стилске атрибуције кућа изведене су првенствено на основу теренских анализа фасада због релативног обиља и приступачности података.

Услови за обнову зграда садрже, у већини случајева, и трајно ослобађање камених прочеља од накнадних малтерних облога, којима су заробљене преостале виталне одреднице архитектуре. Настојање да се овај својеврсни историјски архив у камену учини сагледљивим посебно је важно у Котору, који је током 19. и 20. века претрпео облагање малтером многих старих прочеља. Такође и због чињенице да нови подаци, откривени на екстеријерима, постају широко приступачни општој спознаји и даљим проучавањима. Таквим бројним историјским и градителским појединостима поступно се формира реалнија слика о прошлости и споменичком потенцијалу Котора.

Скидањем малтерних облога открива се разлог њиховог давног постављања. Оне су чиниле маску преко старих прочеља која су добила отворе нових облика и распореда, неретко на положајима претходних или изворних. Новооткривена слика често садржи агломерат техника, оштећења, преградњи и сполија. Изворно висок квалитет клесарско-зидарских радова био је често деградиран преправкама и широким намазима преко уских спојева клесаних квадера. Такав манир поновљен је и приликом последње обнове, посебно на старим кућама где су радове изводили у приватној режији невични радници.

Најмању меру потребних захвата на каменим прочељима чини чишћење ослабелих спојница и фуговање на основу трагова изворних техника. То је постизано на зградама где је обнова фасада извођена уз прецизне услове и стручни надзор службе заштите. Од посебне важности било је одређивање рецептура малтера за фуговање са применом гашеног креча и млевеног камена уз ограничење цемента, или без њега. Квалитет и трајност постизани су применом традиционалне технике: брижљивим наношењем малтерне смесе, вишедневним влажењем и глачањем спојница током сушења и почетног везивања.

Детаљним анализама фасада установљени су аутентични подаци о техникама клесара и зидара својствених појединим градитељским раздобљима. Међу њима се истиче средњовековна, посебно романичка са уским и чистим спојевима између прецизно изведених квадера оштрих бридова и глатких трака уз рубове. Друга примењена техника је специ-

фично барокна: са истуреним малтерним тракама преко спојница, којима се имитира геометријска прецизност камених блокова и правилност редова. Таквим селективним и пажљивим фуговањем враћа се аутентичност опуса и олакшава читљивост релативне хронологије грађњи.

Рестаурација изворних елемената фасада. Већи степен рестаурације остварен је на неколико зграда где су сачувани фрагменти омогућили поуздану обнову изворних оквира отвора, венаца и камене пластике. Овакав поступак се показао као ефикасан на грађевинама чији су отвори били измењени, али је сачувано оригинално зидање околних делова фасада са фрагментима првобитних оквира. Повратак изворности целине није изазивао дилеме, јер су ранији отвори чинили органски део стилске композиције, а каснији су махом били атипични, сведени на физичке функције осветљавања и проветравања.

Студијска реституција облика у припремној фази пројектовања била је олакшана упоредном анализом и повезивањем података са више аналогних отвора са исте грађевине и њој сродних. Разлог да се и код сасвим јасних случајева са поузданим подацима није пришло рестаурацији отвора, венаца и елемената пластике, више је оперативне и финансијске него студијске природе. При масовној санацији није било времена или средстава за такву обнову, чиме она није искључена из будућих финалних радова.

На многим зградама које су настајале у 19. веку као потпуне новоградње, примењиван је мешовит материјал у лошијој техници. То је изискивало облагање равних фасадних поља између отвора, али такође оквира и венаца када су рађени од опека. Раздвајање равних и профилисаних елемената наглашавано је и полихромијом. Код обнова извођених после 1979. задржан је описани поступак као нераздвојни елемент изворне архитектонске обраде.

Рестаурација екстеријера, у склопу обнове изворног облика, изведена је најпотпуније на средњовековним црквама уз примену изворних материјала и техника, а резултати су већином публиковани.

Урбани дизајн. Уређење заштићеног града садржи и обликовање низа елемената који се налазе на зградама или јавним просторима стварајући урбани амбијент. Неки од њих су срасли са архитектуром, други су мобилни и променљиви упоредо са функцијама којима служе. Мада понекад сами по себи могу бити минорног значаја у поређењу са монументалним тоталом историјског града, њихова визуелна истакнутост и укупно дејство налажу смишљени избор и стилизацију

Међу важнијим условима, за успешно ликовно обликовање, налази се тон карта за бојење омалтерисаних фасада. Полихромија малтерних облога мора бити прилагођена архитектонском окружењу са каменим прочељима окерасто-сивих тонова и тамним акордима природног позађа.

Чест фасадни мотив су прозорски капци са старијим обликом од пуних крила и млађим од покретних решетака. Власничке поделе и бројне преправке довеле су до шароликости облика и боја. Урбана обнова обухвата успостављање једнообразности капака на истој згради као најмањој просторно-грађевинској јединици.

Рестаурацијом приземних отвора вратиће се многим кућама стара дућанска врата која су током 19. и посебно 20. века уништавана да би се добили широки излози са масивним порталима и фирмама. Успостављање традиционалних архитектонских мотива налаже и прилагођено решавање пратећих комерцијалних елемената помоћу симбола који не покривају историјску архитектуру. Савремени речник ликовног обликовања садржи лапидарне знакове подесне за уклапање у традиционалне амбијенте.

Слободни простори медитеранског града користе се током туристичке сезоне као непокривене дворане за разноврсне садржаје и збивања у којима суделују гости. Обликовање комуналне опреме, монтажних градњи и мобилијара препуштено је неретко импровизацијама и непоузданим укусима, којима се деформишу општи резултати обнове. Стога је од посебног значаја да се овај рад повери квалификованим специјалистима, како би се осигурала решења у складу са интегритетом споменичке целине

У срединама са дужом традицијом активне заштите историјских градова, поред стандардне функционалне расвете, развијено је и осветљавање појединачних споменичких грађевина, значајаних ансамбала и фронтана урбане целине. Својом особеном топографијом Котор може бити веома подесан за ноћни мизансцен у којем су наглашени трајни симболи његовог урбаног пејзажа.

Биланс ревитализације Старога града. Земљотрес је 1979. за текао Котор са многим запуштеним зградама, дотрајалим инсталацијама и поремећеним функцијама. Крајњи циљ комплексне обнове урбане целине била је обнова кућа, друштвених здања, сакралних грађевина и јавних простора са подизањем техничко-хигијенског стандарда. Спроведена асеизмичка санација представља је први корак и предуслов трајнијег оздрављења. Следећи подухват било је увођење савремених кућних инсталација, а посебно комуналне инфраструктуре. Због тога су изведени обимни и тешки радови. У подземне армирано-бетонске галерије по-

стављени су главни огранци водовода, топловода, канализације, струје, телефона и др. То је улични простор и прочеља растеретило каблова и олакшало поправке без раскопавања тргова и улица. Наместо изливања отпадних вода, преко локалних канала у залив, остварена је израда колектора са црпним станицама до отвореног мора. Тиме је битно унапређена еколошка ситуација. Омогућено је стварање здраве животне средине погодне за становање и развој туризма.

Вишегодишња ревитализација Котора одвијала се у својеврсном поларитету два приступа. Први је сагледавао укупан захват у функционално-грађевинским параметрима, примењујући рутинске техничке мере уобичајене у стандардној пракси на зградама без споменичког значаја. Такав приступ могао је да задовољи захтеве радикалне санације, али је занемаривао или био у супротности са захтевом да се радови прилагоде интегритету споменика културе. Заступници оваквог става били су инвеститори вођени идејом да оспособе свој простор са што мање улагања, посебно у рестаурацију историјске архитектуре. Њихови партнери били су поједини пројектанти, без довољно афинитета и знања за рад у области градитељског наслеђа споменичког потенцијала. Они су спроводили решења супротстављена документованим конзерваторским условима и смерницама. Остваривање таквих пројеката који су узроковали додатну девастацију наслеђа, била је могућа захваљујући опортунизму оних који су издавали одговарајуће дозволе и водили надзор, на супрот битно друкчијим ставовима службе заштите споменика културе који су дефинисани кроз конзерваторске услове за Стари град, грађевинске блокове и све зграде. Са грађанима, власницима кућа и закупцима пословног простора успостављена је сарадња која је доносила охрабрујуће резултате.

Многи станари су поново населили своје домове у Староме граду. Други су осигурали смештај у новоградњама дуж обала залива. Простори древних кућа обogaћени су савременим садржајима. Уређена приземља стакла су атрактивне функције повезане са отвореним просторима. Поједини ансамбли и палате древног града добили су или обновили друштвене намене. Историјски архив је смештен у блоку на Тргу Св Трипуна са сачуваним значајним остацима средњовековне архитектуре; Завод за заштиту споменика у готичку палату Драго крај Катедрале; Поморски музеј у барокну палату Гргурин; Центар за културу у комплекс млетачке Војне болнице.

У саниране грађевине, на обновљене тргове града и обале залива вратио се живот обogaћен савременим садржајима и оплемењен новим изгледом подручја Котора са Листе светског природног и културног наслеђа.

РЕГЕНЕРАЦИЈА НАСЕЉА ОКО АКВАТОРИЈУМА ЗАЛИВА

Изложена полазишта са технологијом обнове и ревитализације историјског језгра Котора, Старога града, у значајној мери су примењивана и на традиционалне насеобине у приобаљу акваторија. Оно што ове чини другачијим јесте симбиоза природе и градитељства, растреситост агломерација, прелазни облици руралног и урбаног у архитектури, развијеност окућница мешовите економије, површине култивисаност агера у алтернацији са масивима аутохтоне природе.

Пејзаж и топографија которског рукавца Боке. У которском делу Боке сједињени су горско залеђе и дубоко увучен морски залив са прстеном обалних насеобина. Миленијумска активност низа генерација оставила је за собом синтезу природног, руралног и урбаног. Мотиви исконске природе покривени су уз обале и низ падине хуманом надградњом: мањим насељима са традиционалном архитектуром у камену и култивисаним агером у залеђу. И поред изложености променама и поремећајима, наслеђена решења одолевају, притисцима савремене новоградње.

У делу залива, на падинама Врмца, између некадашњих поморских комуна Прчања и Столива на једној страни, а Доброте и Пераста на другој, сачувани су основни елементи историјских профила насеобина. Обале акваторија разуђене су пристанима (мола) за једрењаке и басенима (мандраћи) за рибарске барке. Ансамбли помораца обухватају простране камене куће бродовласника и капетана (палаци) праћене економским зградама са магазима за товар и бродску опрему. Стамбене групације су окружене медитеранским вртовима са поврћем, лозом, стаблима агрума. На доминантним положајима подигнуте су цркве месних патрона и породичне капеле окружене гробљима.

Осунчане падине покривене су лозом и стаблима маслина. На вишим kotaма су остаци старијих засеока (братства) са окућницама руралне економије. Падине изнад њих обрасле су травом и макијом за испашу стоке. Шумски појас листопада и четинара покрива стеновите голети на врху. Описани профил развијен је на обе стране залива. На положајима са пространијим пољима и у равници са блажим падинама урбана компонента захвата већу дубину. На другима, насупротив томе, стеновити гребени се спуштају до саме обале, раздвајајући суседна насеља. Непосредна сраслост морске обале и планинских обронака ствара и прелазни климат у којем су прожети приморски и горски упливи.

Битна особеност насеља око затвореног акваторија морског рукавца јесте културни пејзаж у којем се прожимају формације самоникле природе и градитељства као резултат вишевековних људских активно-

сти. Насеобине су сагледиве из разних праваца и са околних места. Истакнуте коте на стрмим странама Врмца омогућавају да се виде градителске формације и природно залеђе, од обале мора до врха брда. Топографске околности и раствореност панораме изнад акваторијума јесу особени квалитет Прчања, али истовремено и његова слабост, условно речено. Овде се испољавају, истичу или намећу и мање успешне новоградње или повреде тла.

Истовремено, из Прчања се сагледавају снажни мотиви природе и насеобина на супротној страни залива: ланац старих насеобина, обронци Ловћена са Његушима и доминантним врховима планине. Однос према непоремећеним резерватима природе, не сме се жртвовати појединачним интересима, стихијној изградњи и прагматизму свакодневног живљења. Уколико садашње време не поседује материјалне и друге могућности за очување и уклапање оваквих пејзажних вредности у обогаћени живот савременог човека, онда је најмање што се може учинити: да га пренесе, без девастација, следећим нараштајима.

Режим заштите светске баштине обухвата тоталитет простора у оквиру означених граница са свим слојевима и квалитетима. Вредноване су симбиозе самоникле природе и градитељска остварења који творе културни пејзаж Боке Которске. Тиме се не задржава *status quo*, већ ствара обавеза да сваки гест обнова у новоградњи мора бити подређен интегритету наслеђа и утемељен на егзактним подацима, а не на субјективним предубеђењима и личним интересима. Критеријуми и режим заштите су истоветни, а врста и опсег појединачних мера проистичу из резултата истраживања и валоризације наслеђа. Методолошки и технолошки низ оперативних одредница успоставља се у међудејству целине и појединости. Досадашњи биланс заштите и ревитализације природне и градитељске баштине испољава, поред позитивних резултата, и примере неподесних понашања у заштићеном ареалу.

Ревитализација синтезе градитељства и природног окружења. Културно -историјски профил приобаља акваторија зрачи виталну супстанцу некадашњег аутохтоног живота Бокелја у поморским комунама које су се постепено формирале освајајући самосталност од страних администратора који су живели унутар периметра Старога града. Коначно ослобађање залива од вишевековних турских освајача у Рисну и Херцег-Новом, донело је неопходну сигурност живота у насељима необухваћеним зидинама и поузданију пловидбу дуж обала и преко мора. Изградњом трговачких једрењака и прекоморском навигацијом стицана су средства за ширење флоте и послова, откуп земљишта, градњу кућа и репрезентативних палата.

Пловидбом до удаљених дестинација, упознавањем разних народа и култура, морепловци су постајали грађани света који се ослобађао феудалне спутаности и надређености. Они, који су предњачили по богатству и угледу, постизали су ранг племића - не привилегијом наслеђивања, већ сопственим заслугама. Њихов госпарски дух у којем су здружени пословност и углед поморских ветерана једно је од највреднијих предања Боке са којим се она уклапа у понуду културног туризма. Обавеза је свих који су у томе друштвено и професионално ангажовани, да осмисле начине за приказ поморске традиције и градитељства аутономних комуна. Нарочито обновом капетанских палата опремљених комедима оригиналног намештаја и репликама мобилијара, навигационим справама и мапама, списима и књигама, портретима, сувенирима и осталим експонатима. Посебно би било вредно да се изаберу ансамбли који документују разноврсност живота у домовима морепловаца на окућницама обухваћеним медитеранским вртovima, пристанима дуж обала и сидриштима у акваторијуму залива.

Новоградње. Упоредо са санирањем старих зграда и обновом живота подигнуте су бројне новоградње и групације за стално и повремено становање, одмор и туризам, друштвени стандард и здравство. Породичне зграде су лоциране у обалном појасу између старих камених кућа, као и у залеђу на терасастим низовима парцела које су у прошлости формиране за гајење медитеранских култура. На вишим котима, и у издвојеним зонама грађене су викендице. Неретко, радови су извођени годинама, са постепеним усељавањем. Пејзаж са низовима обрадивих парцела постепено се урбанизовао и покривао градњама. Честице агера постајале су дворишта, а прилазни путеви претварани у стамбене улице. На појединим местима формиране су паркинзи, подизане гараже и друге пратеће зграде. Архитектонско обликовање и уклапање у пејзаж остварено је у широкој скали квалитета.

Најприхватљивије делују оне куће блиске распореду и формату старим градњама. Имају правилан габарит правоугаоне основе; двосливан кров покривен каналицама; светло обојене фасаде, гриље на прозорима; коришћење околног терена за формирање платоа, тераса, видиковаца; обзирно поступање са затеченим развијеним стаблима. У следећу групацију могу се ставити куће са више стамбених јединица под истим кровом; са разуђеним трактовима, великим лођама-балконима на све стране и по сваку цену; са траженим ефектима и разноврсним материјалима. На дну скале су креације самоуких власника-градитеља, који упркос условима, саветима или забранама, пресађују свој приватни укус у амбијенте где је столећима владала култура синтезе природе и грађења.

Из наведених околности произлазе резултати, који покрећу одређена питања. Једно се тиче односа према локацији и амбијенту. Могу ли се, и на који начин ускладити разноврсност и органски облици пејзажа са компактним групацијама типизованих новоградњи, особито на терену са каскадно терасираним парцелама које следе изохипсе? Смеју ли се жртвовати традиционална парцелација терена, развијена стабла и медитеранска хортикултура ради стварања густе урбане формације? Изградњом мањих групација растреситог поретка следила би се традиционална искуства уклапања архитектуре у природно окружење. Задатак је вредан истраживачког напора, пројектантског труда и предфинансирања. Њиме би се супротстављало грађевинској конфекцији на креативан, а не административан начин: подстицајима а не само забранама

Обиласком терена стиче се утисак да пројектовање и реализација оваквих групација нису вођени визијом уклапања у пејзаж и традиционални градитељски поредак, већ стицањем што веће добити од продаје земљишта или коришћења зграда за комерцијални туризам и друго. У околностима припреме са диктатом затеченог стања, урбанистички план губи улогу просторног координатора и постаје легализатор стихијних новоградњи ради уписа у катастар. Његовим усвајањем постиже се озакоњење инвестиција без дозвола, прихватају се отступања од одобрених пројеката (где их је било); толерише се злоупотреба статичких пројеката за санацију старих зграда, искоришћених не као подлога за њихову обнову, већ као повод за рушење и тоталну реконструкцију.

Методологија припреме и примене планова и пројеката. Учешће конзерваторске службе не сме се ограничити на појединачне споменике културе и њихову ужу околину. Пуни домет њеног деловања јесте ревитализација историјских насеобина, које осим изолованих споменика садрже амбијенталне групације, пејзажне вредности и синтезе природе и градитељства. Сажет преглед и валоризација наслеђа изложени у овом Менаџмент плану показују богатство и разноврсност подручја Котора.

Припрема планских докумената у заштићеној зони мора да садржи истраживања и валоризацију природне и градитељске баштине. Програм и методологија израде таквих студија одређени су закључцима међународних скупова, као и у посебним законима из домена културне баштине. Стандардни програми и подлоге утврђени за уобичајену урбанистичку праксу и подручја без вреднијег наслеђа, не могу бити прихваћени као задовољавајући у заштићеним зонама, поготово у онима на Листи светског наслеђа. Свестрана културна ревитализација је дуг процес, као и сама природа простора ствараних и преузетих од ранијих генерација. Она и претходи урбанистичким плановима и наставља да делује када њима истекну рокови и пресахне актуелност. Односи се на

симбиозу глобалних, дугорочна решења за агломерације, као и на појединачне грађевине у њиховом сталном прожимању. Историјска топографија обалних насебина Боке то најбоље потврђује. Синтезе природе и градитељства ретко су остварене у том степену и на таквом пространству, као што је постигнуто у которском заливу. Уношење овог подручја на Листу светског наслеђа резултат је спознаје његових универзалних вредности, којима је морални патрон постала међународна културна заједница оличена кроз Унеско.

У актуелној пракси се неретко поступа другачије, или чак супротно од усвојених правила и преузетих обавеза. Као објекти заштите третирају се само истакнути споменици културе, док се занемарују амбијенталне групације, предели и пејзаж. Урбанистички планови за историјска насеља припремају се без обавезних студијских подлога и учешћа конзерваторске службе. Инвеститори, планери и власти које прихватају планове и пројекте ризикују да таква документација буде супротна не само ставовима заштите, већ суштинским интересима природног и културног наслеђа.

Једна од специфичности процеса обнове историјских насебина оштећених земљотресима јесте упоредно одвијање сукцесивних фаза: хитних интервенција, припремних истраживања, техничких подлога, планске и пројектне документације, приоритетних радова. Да би се у томе успело, неопходно је продубљено познавање материје и стална сарадња учесника у сложенем и дугорочном подухвату.

Post scriptum. Статус заштићеног подручја Котора, као интегралног дела светске баштине, налаже одговарајућа правила понашања свих који ту живе и раде, а посебно оних који имају јавне функције и одговорности за стање природног и градитељског наслеђа. Најпре, то је прихватање фундаменталне чињенице да је овде заштићен тоталитет простора, а не само изоловани споменици културе са непосредним окружењем, као што је често случај. Без обзира на сопствени мањи значај, сваки елемент простора овде мора бити процењиван у склопу целине. Вредности које она садржи заједничко су добро заједнице, не само локалне, већ и шире, домаће, а онедавно и међународне. Стога оне не смеју бити жртвоване личним интересима или уништене самовољом појединаца и егоизмом инвеститора.

Миленијумска културна традиција Боке јесте и њена мешовита економија која је одговарала потребама становништва, размене и трговине. Средоземни климат, дарован од природе, култивисани агер наслеђен од генерација предака, традиција сточарства и рибарења, вештине обраде и градњи у камену, јесу велики а неискоришћен капитал овог подручја. У међувремену, простор се постепено урбанизује ради развоја

масовног, индустријског туризма са гломазним хотелима дуж вештачких плажа и претенциозних резиденција сталеза новобогаташа са узурпацијама пробраних делова морских обала.

Прави одговор на прогресивну експлоатацију историјски култивисаног подручја јесте рационална изградња уз интензивно коришћење агера, са применом савремене технологије. Државна заједница која прокламује еколошка начела и властиту путоказну доктрину - има шансу да их најпре реализује на заштићеном подручју Котора, сегменту светске баштине, у којем су нераздвојно повезани природа и градитељство као непролазно остварење културе живљења.

Svetislav Vučenović

THREE DECADES OF PROTECTION AND RECONSTRUCTION OF KOTOR WORLD HERITAGE

Summary

In the history of Kotor the year 1979 was marked by two events of long-term effect:

- 1) Its coastal region with the settlements around the Bay of Boka Kotorska was inscribed on UNESCO World Heritage List (in danger);
- 2) A powerful earthquake struck the southern part of the Adriatic causing serious damage and victims in Kotor and the surrounding places.

Both causes initiated systematic and long-term campaigns of reconstruction and revitalization of the architectural heritage and its natural surrounding. The newly established Municipal (later Regional) Institute for Protection of Cultural Monuments of Kotor participated in them. The attachment shows starting points, methodology and costs of the reconstruction of the protected region during the three previous decades.

One of the significant results of the research on the ground was the revelation that the profile of the Old Town urbane whole contains underground layers overflowed by the sea with the remains of stages from prehistory, ancient times and early Middle Ages. The coastal agglomeration of triangular plan bordered by ramparts and the Fortress of Sveti Ivan (St. John's) on the top includes the chronological span between the autonomous commune, Venetian reign and Austrian rule.

The greatest number of original framework and style elements has been preserved in certain sacral buildings dating from Middle Ages (St. Tripun's Cathedral, St. Luke's, St. Mary's, St. Ana's), Gothic-Renaissance ensembles and palaces of the Baroque epoch. The genesis of many historic buildings, and through them also the urban whole of Kotor can largely be read on the facades of architectural blocks (insula). The requirements for the reconstruction of the buildings in most cases also included permanent liberation of the stone fronts from the subsequent plaster coating that hid chronological and style features of their architecture.

The 1979 earthquake happened to find Kotor with many ill-reconstructed and dilapidated buildings, neglected installations and poor functioning. The final target of the

complex urban reconstruction was improvement of houses, renovation of public buildings and restoration of sacral buildings. Performed aseismic improvements presented the first step and precondition of permanent recovery. The next task was fitting contemporary installations, in particular communal infrastructure. Therefore large-scale and difficult works were performed. Underground reinforced-concrete galleries under the streets and squares were fitted with main branches of water supply system, heating, sewerage, electrical installations, telephone lines and other elements of communal infrastructure. Wastewater was evacuated by means of underground collectors to the open sea. By this venture the closed sea surface will be turned into the center of an ecological zone.

In the Kotor armlet of the Bay mountain hinterland is closely united with the deeply indented sea bay and its ring of coastal settlements. Millennial activities of a line of generations have left behind them syntheses of natural, rural and urban. The motifs of the primeval landscape are along the shore and on the slopes covered by human superstructures: smaller settlements with traditional stone architecture and cultivated *agerom* in the surrounding.

The essential feature of the settlements around the closed sea surface of the armlet is the cultural landscape in which the formations of wild life are permeated with architectural ones resulting from centuries of human activities. The settlements are visible *from different directions also from the coast from Verige to Škaljari*. Prominent hills on the steep sides of Vrmac and slopes of Lovćen provide the sight of architectural formations and natural background, from the shore to the mountain peaks.

Cultural-historic profile of the sea surface radiates the vital substance of the former autochthonous life of the Boka people in the maritime communes, gradually formed gaining their independence from the foreign administrators who lived within the perimeter of the Old Town. Final liberation of the Bay from the rule of the Turkish conquerors that lasted for several centuries in Risan and Herceg-Novi, brought safety of life to the settlements outside the town walls and safe sailing along the coast and across the sea. Building of merchant sailing ships and worldwide sailing enabled the acquisition of means for further development of the fleet and business, purchase of land and building of houses and stately palaces.

Comprehensive reconstruction and revitalization of natural and architectural heritage is a long and continuous process. Syntheses of nature and architecture have rarely been accomplished in the degree and area such as it was done in the Boka Kotorska Bay. The inscription of this region on the World Heritage List is the result of the recognition of its universal value, whose moral patron is the international cultural community embodied in UNESCO. The international status of the protected region of Kotor as an integral part the World Heritage, prescribes adequate rules of behavior for all who live and work here, and in particular those having public functions and responsibilities.